

İLKÖĞRETİM TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDA ÖĞRETİCİ NİTELİKTELİ METİNLERDEKİ EŞDİZİMSEL ÖRÜNTÜLEMELERİN GÖRÜNÜMÜ

Selver Taşıgüzel

Özet

Metinlerin tutarlılık düzeyini gözlemlenebilir kılmak amacıyla yapılan bu çalışmada, ilköğretim 6, 7, 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin söylem yapısı, sınıflar arası beklenen olası kavramsal gelişimler de göz önünde bulundurularak metindilbilimsel veriler çerçevesinde çözümlenmiştir. Araştırmanın veri tabanı M.E.B. (Milli Eğitim Bakanlığı) 6. 7. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerden oluşmaktadır.

***Anahtar Sözcükler:** Eşdizimlilik, sözcüksel bağdaşıklık, tutarlılık, söylem çözümlemesi, dilsel bağlam, metindilbilim, dağılım, birlikte görülme.*

ASPECT OF COLLOCATIONAL SYSTEM IN INSTRUCTIVE TEXTS IN PRIMARY SCHOOL TURKISH COURSE BOOKS

Abstract

In this study which has been made with the aim of making text's cohesion level visible, discourse structure of texts in Primary School Turkish Coursebooks at 6th, 7th and 8th levels has been analysed regarding expected interlevels' conceptual

improvements within the framework of textlinguistics. The database of the study has been composed of the texts at 6th, 7th and 8th levels Turkish Coursebooks of Ministry of Education.

***Keywords:** Collocation, lexical cohesion, coherence, discourse analysis, linguistic context, textlinguistics, distribution, co-occurrence.*

1. Giriş

1970'lerden sonra söylem çözümlemesinin (discourse analysis) fazlasıyla ilgi gördüğüne; metin üzerinde çalışmaların yoğunluk kazandığına tanık olmaktadır. Biz de bu çalışmamızda SÖZCÜKSEL BAĞDAŞIKLIĞIN (lexical cohesion) metin oluşumundaki yerini vurgulayacağız. Diğer bir deyişle 'sözcük örgüsünün' metin oluşumundaki yeri üzerinde duracağız.

Metin bağdaşıklığı üzerinde çalışmak bir boyutuyla da sözcükler üzerinde çalışmayı gerekli kılmaktadır. Sözcükler üzerinde çalışırken, onları buldukları bağlamdan bağımsız düşünmek olanaksızdır. Sözcükler bir bağlam içine girdiklerinde, çıplak anlamlarından; yani bağlamlardan bağımsız kılınmış anlamlarından sıyrılıp, buldukları bağlam içinde yeni anlamlar kazanırlar. Bir başka deyişle farklı bağlamsal anlamlar yüklenirler. Söylem çözümlemesi yaparken SÖZÜN ANLAMI (expression meaning) (Löbner, 2002:3-6) düzeyinde çözümleme yapmak bize bağlama ilişkin hiç bir bilgi vermeyecektir, çünkü sözcüklerin anlamına bağlamdan bağımsız, *ikonik* (iconic) yönleriyle yaklaşırsak bu bizi sadece sözcüklerin çıplak anlamlarına götürecektir. Oysa sözcükler bağlam içinde, kullanım boyutunda gerçeklik kazanırlar. Bağlam dışına çıktıklarındaysa gücül gönderimlerde bulunurlar, yani kavram setlerine, ulamlara gönderimlerde bulunabilirler, bu yüzden de gerçeğe uyum söz konusu olamaz.

2. Araştırma

Bu çalışmada metinsel sözcük örgüsünün EŞDİZİMLİLİK (collocation) yoluyla işleyişini vurgulayacağız. Metinlerin tutarlılık düzeyini gözlemlenebilir kılmak amacıyla yapılan bu çalışmada, ilköğretim 6, 7, 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin söylem yapısı, sınıflar arası beklenen olası kavramsal gelişimler de göz önünde bulundurularak metindilbilimsel veriler çerçevesinde çözümlenecektir.

Çalışmada söz konusu metinlerin hem kendi içlerinde hem de birbirleri arasındaki sözcüksel bağdaşıklığının görünümünün saptanması amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda tümceleri bağlamda sözcüksel bağdaşıklığın ne kadar önemli bir araç olduğunu göstermek için çalışmada ilköğretim 6, 7, 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki öğretici nitelikli metinlerde kullanılan eşdizimsel örüntülerin çözümlenmesine çalışıldı.

Araştırmanın veri tabanı M.E.B. (Milli Eğitim Bakanlığı) 6. 7. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerden oluşmaktadır.

2.1 Yöntem

Araştırmada veri tabanını oluşturan metinler, Osgood (1995) tarafından geliştirilen bir içerik çözümlemesi tekniği olan ve bir iletideki tek tek öğeler yerine, öğeler arasındaki ilişkileri inceleyen BAĞLANTI/İLİŞKİ ANALİZİ (contingency analysis) yöntemiyle çözümlenmiştir.

Bağlantı/İlişki analizi, neyin kaç kez görüldüğünü değil, neyin neyle beraber görüldüğünü, çeşitli ileti öğretilerinin hangi ilişki yapısı içinde birlikte bulunduğunu saptamayı amaçlar. Pratikte, aynı ileti içinde iki ya da daha fazla sayıda öğenin *birlikte-görülme* (co-occurrence) olasılığı hesaplanmaya çalışılır (Bilgin 1995:99).

Çalışmada eşdizimsel ilişkileri, yani sözcüklerin birbirlerine nasıl eşlik ettiklerini ve bu birlikte-görülmenin nasıl bir anlamsal ilişki yarattığını betimlemeyi amaçladığımız için Bağlantı/İlişki analizinin bu amaca uygun bir yöntem olduğu kanısındayız.

Bağlantı/İlişki analizinin uygulanmasında, önce metinlerdeki anahtar-kavramlar, yani kayıt birimler saptandı. Daha sonra bu anahtar-kavramların, aralarında konuları yönünden yakınlık belirlenen her metinde bulunup bulunmadıkları belirlendi ve böylece birlikte-görülme sıklıkları hesaplandı.

Bu yöntem çerçevesinde öncelikle *metindilbilim* (textlinguistics) alanının tanıtılmasından başlayarak, metin ve *bağdaşıklık* (cohesion), *tutarlılık* (coherence), gibi *metinsellik* (textuality) ölçütleri hakkında bilgi verilerek, *dilsel bağlam* (linguistic context) ve çalışmada temel alınan eşdizimlilik gibi konuların da tanıtılması ve çalışmada elde edilen verilerden de yola çıkılarak ulaşılan vargılara yer verilmektedir.

3. Metindilbilim

1960'lı yılların sonunda gelişmeye başlayan metindilbilim sözlü ve yazılı metinlerin dilbilgisel ve anlamsal yapılarıyla iletişimsel boyutunu ele alır. Başka bir deyişle, metinlerin üretilme ve alımlanmasındaki düzenlilikleri saptamaya çalışır. Diğer bilim dallarında olduğu gibi metindilbilimde de değişik akımlar, çeşitli inceleme yöntemleri söz konusudur. Bu akımlardan kimileri metinlerin iletişimsel boyutunu incelemelerinin odak noktası yaparken, kimileri de dilbilgisel bağlardan yola çıkar. Çeşitli metin inceleme yöntemleri birbirinden değişik de olsa, tümünün inceleme birimi metindir. Daha açık bir deyişle inceleme konusu artık metin içindeki tek tek tümceler değil, metnin tümü, metni oluşturan öğeler arasındaki bağlar, metnin bir bütün olarak yapısı ve işlevidir. Tümce-ötesi bir anlayışla inceleme konusuna eğilen metindilbilim, bir şiir, bir öykü, bir dilekçe, bir gazete makalesi ya da herhangi bir bilimsel yazı olsun, her türlü dilsel olguyu metin yapan ölçüt ve kuralları saptar. Böylece çeşitli metin türleri arasındaki değişik yapı ve işlev özelliklerini ortaya çıkarır. Metinlerle gönderme yaptıkları gerçekler/olgular arasındaki ilişkileri araştırır, metinlerin anlamsal yapılarını belirlemeye çalışır. Kullanım bağamlarını bularak, hangi koşullar altında çeşitli ürünlerin ne tür iletişimsel işlevler üstlendiklerini saptar. İşte, metindilbilimin tüm

bu veri ve uygulamaları hem üretilen metinlerin daha düzgün ve işlevsel olmalarına, hem de karşılaştığımız metinlerin daha kolay anlaşılmasına ve yorumlanmasına yardımcı olur. Yorum ya da çok anlamlılık dediğimizde ilk akla gelen metin türü ve yazınsal ürünler olur. Yazınsal ürünlerin de yapılarını inceleyen metindilbilim, bunların alınmasına/yorumlanmasına yardımcı ipuçları sunar, yorumların metin örgüsü açısından sağlam temeller üzerine oturmasına olanak sağlar (Oraliş ve Özil 1992:37).

Dilbilimde *metin konusu* (text theme) üzerine yapılan çalışmalar, bu konuda çok geniş bir alan yazını oluşturmuştur. Bu konu üzerinde dilbilimin farklı alanlarında yapılan betimlemelerin varlığı nedeniyle de ilgili alan yazını büyük bir hızla gelişme göstermeye devam etmektedir. Sözü edilen dilbilim alanları arasında, özellikle metindilbilim ve *işlevsel dilbilgisi* (functional grammar) alanları metin konusuna yönelik betimlemeleriyle öne çıkmaktadır. Metin konusu çözümlenmeleri, şu iki amaca hizmet eden bir araç oluşturmaktadır: Metindeki tutarlılık ilişkilerini ve konu gelişimi kalıpları aracılığıyla paragraf yapısının nasıl düzenlenebildiğini açıklama.

3.1 Metin

Metin, belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünüdür. Dilsel açıdan metin, birbirini izleyen, sıralı ve anlamlı bütünlükler oluşturan tümceler dizisidir. Bu diziliş rastlantısal bir durum değildir, aksine yazar tarafından bilinçli olarak belli bir mantık sırasıyla, dilbilgisel ulamlar ve metnin işleyişine göre yapılmıştır. Metin onu oluşturan tümceler toplamından farklı, kendine özgü bir bütündür. Tümcelerden oluşan değil, tümcelerle gerçekleşen anlamlı bir yapıdır. Metin hem (üreticinin oluşturduğu) ürün hem de (alıcının alınma sırasında anlamlandırması bakımından) süreç olma özelliğini bir arada taşır. Tümce yalnız dilsel bir düzenleme içerir ve dilsel bir amacı vardır; halbuki metin, bağlama dönük bir düzenleme içerir. Metin tümcelerle gerçekleşen bir ürün ve süreç olduğuna göre metinde kullanılan tümcelerin metinde gerçekleştirdiği değişik işlevleri vardır. Sözcüksel alan, sözcüksel ağ ya da anlam alanı gibi metin içinde oluşturulabilecek sözcük gruplarını içeren kavramları taşıyabilir (Günay, 2001:33-35).

Her tümce dizisi kendini metin olarak tanımlamaz. Beaugrande ve Dressler'in belirttiği gibi, metin olmanın belirli ölçütleri vardır. Bu ölçütler şunlardır: Bağdaşıklık, tutarlılık, kabuledilebilirlik, durumsallık, bilgisellik, metinlerarası ilişki (Keçik ve Uzun, 2003:11).

Metindilbilim alanındaki çalışmaların tarihçesine bakılınca, tümceüstü ilişkileri tanımlayan ilk ölçüt olarak bağdaşıklığın belirlendiği görülür.

3.1.1 Bağdaşıklık

Bağdaşıklık, metindeki dilsel, dilbilgisel uyum, yani bütünlüktür (Keçik ve Uzun 2003:11).

Bağdaşıklık ile söz konusu olan, metni oluşturan tümceler arasındaki dilsel ilişkilerin düzenlenişidir. Metin, bağdaşık tümce dizilişleridir ve birden çok tümceciğin kendi içindeki bir bağıntısı ve ilişkisi ile oluşmuştur. Bu durumda bağıntı, tümcelerin art arda gelmesini ve metnin çizgiselliğini belirtir (Günay 2001:59).

Bir metnin bağdaşıklık açısından düzenlenişinde şunlar göz önünde bulundurulur:

- Metindeki temel öğeler metin boyunca yinelenir.
- Her şey çok açık anlatılmaz. Bazı kısımlar yapısal boşluklar bırakılarak geçilir, bazen de sezdirilir.
- Metinde okuyucunun da tamamlayacağı kısımlar vardır.
- Her metnin temel bir izleği vardır.
- Kullanılan anlatım biçimine uygun zamansal gönderimlerle olay anlatılır.
- Metindeki tümceler arası ve bölümler arası ilişkileri belirten yapılar söz konusudur (Günay 2001:60).

Bir metin, dilbilgisel ve/veya sözcüksel ilişkiler yoluyla bağdaşık kılınır. Aşağıda, çalışmamızda değinilmesi gerekli olan bazı bağdaşıklık türlerine yer verilmiştir:

1. Dilbilgisel bağdaşıklık: Metindeki öbekler ve tümceler arasında kurulan dilbilgisel bağlar, metnin bağdaşıklık sergilemesinde önemli rol oynar (Keçik ve Uzun 2003:30).

2. Sözcüksel bağdaşıklık: Bağdaşıklığın sağlanmasına dilbilgisine ait düzenlemelerin yanı sıra, sözcüklüğe ait düzenlemeler de önem kazanır. Sözcüksel bağdaşıklığı sağlayan ilişkilerin kimileri şunlardır (Keçik ve Uzun 2003:33):

- bir sözcüğü olduğu gibi yineleme
Hükümetin **enflasyonla** mücadelesi sürüyor. Bu yıl alınacak önlemlerle **enflasyon** inişe geçecek .
- eşanlamlı ya da yakın anlamlı sözcükleri kullanma
Adamın **karısı** geçen yıl ölmüş. **Eşini** çok severmiş adamcağız.
- üstterim-altanlamlılık ilişkisi içeren sözcükleri kullanma,
Meyveyi çok yerim. Özellikle **elmayı, portakalı...**
- aynı kavram alanından sözcükleri kullanma,

Okullar iki hafta sonra açılacak. **Öğrenciler** yeni bir öğretim yılının heyecanını şimdiden yaşamaya başladılar bile.

- aynı kökten türemiş farklı sözcük türlerindeki sözcükleri kullanma.
- Ahmet sınavı **başardı**. **Başarısı** tüm ailesini sevince boğdu.

3.1.2 Tutarlılık

Tutarlılık, metindeki anlamsal/mantıksal uyum, bütünlüktür. Metindeki dilsel, dilbilgisel uyum, anlamsal-mantıksal uyumun ortaya konuluşunda metin alıcısına ipuçları verir (Keçik ve Uzun 2003:11).

Tutarlılık, önermeler arasındaki mantıksal örgü-desen olarak tanımlanabilir. Tutarlılık, hedef *metinlerin yapılandırılışını* (texture) ortaya koyar. Bu da metinselliğin değişmeyecek tek ölçütü olarak tutarlılığı görmemizi zorunlu kılar.

3.1.3 Eşdizimlilik/eşdizimsel örüntüleme

Halliday ve Hasan (1976) sözcüksel bağdaşıklık adı altında, metinde kullanılan sözcükler arasında varolan çeşitli anlamsal ilişkileri, yineleme (reiteration) ve eşdizimlilik olmak üzere iki geniş alt-grupta toplamışlardır. Yineleme, bir sözcüğün anlamının metinde daha önce kullanılmış bir sözcüğün anlamını çeşitli biçimlerde anımsatmasını içerir. Örneğin, metinde daha önce kullanılmış bir sözcük aynen yinelenir. Ayrıca, bir sözcük daha önce kullanılmış bir sözcükle eşanlamlılık ya da yakın-eşanlamlılık ilişkisi içinde olabilir. Ya da konuşucu/yazar daha önce kullandığı bir sözcüğe, daha genel bir anlam taşıyan bir sözcükle gönderimde bulunabilir. Sonuç olarak hangi biçimde olursa olsun, yinelenen sözcüklerin göndermeleri ortakır (Oktar 1997:163)

Eşdizimlilik, sadece aynı bağlamda kullanılmalarından dolayı ilişkilendirilen sözcüklerin yarattığı bağlantıları kapsar. Diğer bir deyişle, aynı konuları işleyen metinlerde bir arada kullanılma eğilimi gösteren sözcüklerin, birbiriyle eşdizimsel bir ilişki içinde oldukları ifade edilmektedir. Aslında eşdizimsel sözcüklerin arasında kullanıldıkları metnin konusuyla bağdaştırılmalarının dışında herhangi bir sistematik ilişki yoktur. Örneğin, *vahşetin* tartışıldığı bir metinde *yok etme* ve *savaş* sözcüklerinin bir arada kullanılma sıklığı söz konusu metnin eşdizimsel bağdaşıklığına katkıda bulunmaktadır (Stotsky 1983:436).

Metinlerde bütünlük/bağdaşıklık çalışmaları, bağdaşıklığı metinselliğin ölçütlerinden biri olarak kabul eden Halliday ve Hasan (1976) ile başlamıştır. Bu çalışmayı izleyen diğer çalışmalardan ve özellikle günümüzde yapılan araştırmalardan elde edilen bulgulara göre, metnin sözcüksel bağdaşıklığını sağlayan bir düzenek olarak eşdizimsel örüntüleme, metnin konusunu geliştirmede gerekli olan önemli kavramları yansıtmakta, dolayısıyla da metindeki temel fikirleri ayrıntılandırmaktadır (Witte ve Faigley 1981; Ventola 1987).

3.1.4 Dilsel bağlam

Dilsel bağlam konusuyla ilgili olan en aşırı görüş, sözcüğün anlamının, içinde bulunduğu bağlam yoluyla tam anlamıyla ifade edilebileceğini ileri sürer. Bu yaklaşımın kökleri, dilsel çözümlerinin büyük ölçüde dilsel unsurların *dağılımıyla* (distribution) ilgili olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş, en çok Zellig Harris adıyla birlikte gündeme gelir. ‘*Dağılım*’ kavramı, 1950’lerde en parlak günlerini yaşayan *yapısalcı* (structuralist) dilbilim okulu içinde önem kazanmıştır. Yapısalcı anlayışta dilbilimcinin yapması gereken işin dilsel unsurları belirleyip sınıflandırmada dikkatli deneysel yöntemler bulmak olduğu düşünülmüştür. Dilsel unsurların olduğu çevreyi, yani onların dağılımını araştırmak ise bu yaklaşımın temelini oluşturmuştur. Örneğin *köpek* sözcüğünün *elma* sözcüğüyle aynı dilsel bağlamda ortaya çıkması pek olası görünmemektedir (Palmer 2001:111-112).

Daha az aşırı bir görüş, ‘siz, düzenli olarak birlikte bulunduğu sözcüklerin yardımıyla bir sözcüğü tanıyabilirsiniz’ şeklinde bir iddia ileri süren Firth’ün görüşüdür. Firth’e göre, düzenli birliktelik/eşdizimlilik adını verdiği bu birlikte oluş, bir sözcüğün anlamının sadece ‘bir kısmını’ oluşturmaktadır. Ayrıca Firth, toplam dağılım ile değil, daha açık ve daha ilginç olan *birlikte ortaya çıkma* şeklindeki dağılım ile-onun kendi deyimiyile, ‘sözcüklerin karşılıklı beklentileri’yle- ilgilenmektedir (Palmer 2001:113-114).

Dilsel bağlamın araştırılması, iki nedenle anlambilimi de ilgilendirmektedir. Bunlardan ilki şudur: Çoğu zaman biz, sözcüklerin dilsel bağlamlarına bakarak farklı anlamlar arasında ayırım yapabilmekteyiz. Örneğin Nida, *chair* kelimesinin aşağıdaki kullanımlarını ele alıp tartışır:

1. bir sandalyeye oturdu (sat in a chair)
2. bebeğin mama sandalyesi (high chair)
3. felsefe bölüm başkanı (chair of philosophy)
4. üniversitede bir kürsüyü kabul etti (university chair)
5. oturumun başkanı (chairman of meeting)
6. oturuma başkanlık edecek (will chair the meeting)
7. elektrikli sandalye (the electric chair)
8. sandalyeye mahkum edildi (condemned to the chair)

Bunlar ilgili sözcüğün dört farklı anlamını veren tümce çiftleridir. Fakat bu çiftler anlam farklılıklarını açıkladığı ölçüde onları belirleyip yerleştiriyor değildir. Sözcükler doğal olarak bu tür bağlamsallaştırmaları oldukça fazla sergiler (Palmer 2001:114).

İkinci olarak, her ne kadar genelde sözcüklerin dağılımı anlamları tarafından belirleniyor gibi görünüyorsa da bu tamamen doğru ve eksiksiz bir betimlemeyi

getirmez. Örneğin, *rancid* ‘kokmuş, eskimiş’ sözcüğü *pastırma* ve *tereyağı* sözcükleriyle birlikte, *addled* ‘çürümek, kokuşmak, cılkı çıkmak’ sözcüğü ise, *beyin* ve *yumurta* sözcükleriyle birlikte kullanılmaktadır. *Pretty child* ‘güzel çocuk’ ve *buxom neighbour* ‘sıhhatli etli-butlu komşu’ ifadeleri normal olarak, “kız çocuğu” ve “kadın komşu”ya atıfta bulunmaktadır. Burada, *pretty girl* ‘güzel kız’ *buxom woman* ‘sıhhatli etli-butlu kadın’ ifadelerini kullanmak normalden, *pretty boy* ‘güzel erkek çocuk’ ve *buxom man* ‘sıhhatli ve etli-butlu adam’ ifadeleri normalde kullanılmamaktadır. Dilin bu özelliği, birliktelik ifade eden sözcüklerde çokça bulunmaktadır. *Flock of sheep* ‘koyun sürüsü’, *herd of cows* ‘inek sürüsü’, *school of whales* ‘balina sürüsü’, *pride of lions* ‘aslan sürüsü’ örneklerinde olduğu gibi (Palmer 2001:114).

Burada karşılaşılan durum, bir sözcüğün, anlamsal açıdan ortak bir yönünün bulunduğu başka sözcüklerle sıkça birlikte bulunacak olmasından kaynaklanmaktadır. Düzenli sözcük birlikteliğiyle ilgili üç tür sınıflandırmayı görebilmekteyiz. İlk olarak bunlardan bir kısmı tamamen söz konusu unsurun anlamı üzerine temellendirilir; tıpkı olası olmayan *yeşil inek* terimindeki gibi. İkinci olarak bir kısmı ise söz sınıflandırması üzerine temellendirilir; yani bir sözcük ortak bazı anlamsal özelliklere sahip olan bir sözcük kümesi ile birlikte kullanılabilir. Üçüncü olarak, bazı sınırlamalar, sözcüğün en sık kullanılan anlamında olmak üzere düzenli birliktelik türlerindendirler; bunlar, ne anlamı ne de söz sınıflandırmasını içerirler; örneğin, *addled* teriminin daima *yumurta* ve *beyin* kelimeleriyle birlikte kullanılması, bu tür bir sınırlamadır (Palmer 2001:117).

4. Çözümleme

Metinlerin tutarlılık düzeyini gözlemlenebilir kılmak amacıyla yapılan bu çalışmada, ilköğretim 6, 7, 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin söylem yapısı, sınıflar arası beklenen olası kavramsal gelişimler de göz önünde bulundurularak metindilbilimsel veriler çerçevesinde çözümlenmiştir.

Araştırmada Osgood (1995) tarafından geliştirilen bir içerik çözümlemesi tekniği olan ve bir iletideki tek tek öğeler yerine, öğeler arasındaki ilişkileri inceleyen Bağlantı/İlişki Analizi yöntemi kullanılmıştır. Önce metinlerdeki anahtar-kavramlar, yani kayıt birimler saptandıktan sonra bu anahtar-kavramların, aralarında konuları yönünden yakınlık belirlenenlerin her metinde bulunup bulunmadığı belirlenmiş ve böylece de birlikte-görülme sıklıkları hesaplanmıştır.

Araştırmada toplam 18 metin üzerinde çalışılmıştır. Bunlardan birbiriyle eş konulu olanlar 9 gruba ayrılarak incelenmiştir. Bu metinlerden 6 tanesi ilköğretim 6. sınıf kitabı, 6 tanesi 7. sınıf ve 6 tanesi de 8. sınıf kitabına aittir.

Tümceleri bağlamada sözcüksel bağdaşıklığın ne kadar önemli bir araç olduğunu göstermek için araştırmada ilköğretim 6, 7, 8. sınıf Türkçe ders

kitaplarındaki, öğretici nitelikli metinlerde kullanılan eşdizimsel örüntülerin çözümlenmesine çalışılmıştır.

Örnek çözümlene-1. İlköğretim 6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki ‘*sevgi*’ konulu iki metnin incelenmesi ve yorumlanması:

6. sınıf kitabındaki *Sevgi* ana başlıklı metnin sözcük örüntüsü aşağıdaki biçimde ortaya çıkmaktadır:

Liste-1

insan	istek
hayat-yaşam	yaratmak
dünya-toplum	yeti
gelişmek	cesaret
üretmek	güç
canlandırmak	özgürlük
genişletmek	yılgın
yeşertmek	baskıcı
yumuşatmak	bencil
büyütmek	fotoğraf
güçlen(dir)mek	tiyatro
duygu	sinema
güzellik	heykel
müzik-kitap-hayvan-sanat-ağaç(sevgisi)	resim
güçlü-zayıf	bilim
mutlu-mutsuz	beyaz-siyah
varsil-yoksul	güzel-çirkin

Liste 1’e bakıldığında görüleceği gibi, bu örüntü içinde 45 tane anahtar sözcük belirlenmektedir. Bu anahtar sözcükler üst-kavramlar şeklinde nitelendirilebilir.

6. sınıf kitabındaki *Sevgi* ana başlıklı metinde *sevgi, duygu, paylaşmak, mutluluk, güzellik, barış* gibi kavram alanı sözcüklerine daha sık rastlanmaktadır. Bununla birlikte *dünya, toplum, çalışmak, yaşamak, üretmek*” sözcüklerinin, metin örgüsüne, kavram alanı sözcükleriyle birlikte kullanılarak kazandırılması amaçlanmaktadır. Bunun sağlanması için de farklı kavram geliştirme stratejileri kullanılmıştır. Bunlardan biri (1)’de görüldüğü gibi, zıt anlamlı olan sözcükleri aynı bağlam içinde kullanarak kavratmadır.

(1) **baskıcı** insanda sevgiyi hiç görmedim.

bencil insanda sevgiyi hiç görmedim.

yılgın insanda sevgiyi hiç görmedim.

Bir başka sözcük kavratma yolu da (2)'te görüleceği gibi, 'sevgi' sözcüğünü 'zenginlik, özgürlük, yaşama gücü, yeti' gibi alan dışı kavramlarla tanımlayarak ya da bu kavramları kullanarak 'sevgi'ye gönderimde bulunarak kavratmadır.

(2) sevgi hayatın **zenginliğidir**.

sevgi insanın gerçek **özgürlüğüdür**.

sevgi **yaşamının gücü**.

sevgi özel bir **yeti** mi?

Bunlardan başka 'sevgi' sözcüğü ile doğrudan birlikte bir bağlam oluşturularak kullanılan sözcükler de bulunmaktadır: *sevgiyle yaşamak, sevgiyle çalışmak, sevgiyle üretmek, sevgiyle yaratmak, sevgiyle bakmak, sevgi dolu bir toplum, sevgi dolu bir dünya, insan-müzik-hayvan-sanat-doğa sevgisi* gibi.

Ayrıca, (3)'te yer verildiği gibi zıt anlamlılarıyla birlikte kullanılarak kavratılması amaçlanan alan dışı sözcükler de dikkati çekmektedir

(3) güçlü-zayıf beyaz-siyah

mutlu-mutsuz güzel-çirkin

varsıl-yoksul

Bunlara ek olarak metinde sözcüksel bağdaşıklıkla sağlanması için eş anlamlı sözcükler, aynı kavram alanından sözcükler ve aynı kökten türemiş başka sözcükler de kullanılmaktadır. Örneğin metinde karşılaşılan *hayat-yaşam* gibi eş anlamlı kullanımlar dikkati çekmektedir. *İnsan-toplum-dünya, güç-cesaret* sözcüklerinde olduğu gibi aynı kavram alanından sözcükler örnek metinde bir arada yer almaktadır. *Mutlu-mutluluk, güzel-güzellik, güç-güçlü* gibi aynı kökten türemiş sözcük türleri de metinde bir arada kullanılmaktadır.

8. sınıf kitabındaki *İçimizdeki Güzellikler* ana başlıklı metnin sözcük örüntüsü ise aşağıdaki biçimde ortaya çıkmaktadır:

Liste-2

insan

yaşam

aile

birey

arkadaş

sevdiklerimiz

havai fişek

patlamak

yükselmek

koşul

korkmak

hüzün

acı çekmek

ağlamak

bencil

yalnızlık

paylaşmak

başarı

pırlıltı	memnun
anlamalı	mutluluk
duygu	huzur
güzellik	barış
insan-müzık-hayvan-sanat-doğa(sevgisi)	beğenmek

Liste 2'ye bakıldığında görüleceği gibi, bu örüntü içinde 30 tane anahtar sözcük bulunmaktadır. Bu anahtar sözcükler üst-kavramlar şeklinde nitelendirilebilir.

Bu metinde de yine *sevgi*'ye gönderimde bulunarak kavratılmasına çalışılan, aşağıda kullanıldıkları bağlamla birlikte verilen *güzellik*, *havai fışek*, *koşul* gibi sözcükler bulunmaktadır.

(4) en büyük **güzellik** sevgidir.

sevgi **havai fışeğe** benzer.

sevgi **mutluluğun birinci koşulu**.

Bunlardan başka *sevgi* sözcüğü ile doğrudan birlikte bir bağlam oluşturularak kullanılan sözcükler de metinde yer almaktadır: *insan-müzık-hayvan-sanat-doğa sevgisi*, *sevgisiz insan*, *sevgi vermek*, *sevme zamanı* gibi.

6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitabından alınan ve eşdizimsel örüntü çözümlemesi yaptığımız bu iki metindeki ortak sözcükler aşağıda sıralanmıştır:

Liste-3

duygu	insan-müzık-hayvan-sanat-doğa (sevgisi)
bencil	güzellik
mutluluk	

Liste 3'e bakıldığında görüldüğü gibi iki metinde de ortak olan 9 tane sözcük belirlenmektedir. 6. sınıf kitabındaki metinden 8. sınıf kitabındaki metne geğerken sözcüksel düzlemde olması beklenen gelişmenin aksine bir gerileme fark edilmektedir. 6. sınıf kitabındaki metnin kavramsal çerçevesi oldukça geniştir. 6. sınıf kitabındaki metnin, konuyla ilgili olmayan sözcüklerin mevcut örgü içine sokularak kavratılması açısından 8. sınıf kitabındaki metne kıyasla daha geniş olduğu göze çarpmaktadır. 8. sınıf kitabında ise 6. sınıf kitabına ek olarak konuyla ilgili *mutluluk-paylaşmak-barış* gibi sözcükler de yer almaktadır. Yine de 6. sınıf kitabındaki eşdizimsel örüntülemelerin 8. sınıf kitabına kıyasla daha iyi düzenlenmiş olduğu fark edilmektedir.

Özetle sınıf büyüdükçe genişlemesi beklenen kavramsal çerçeve, bu örnek metinlerdeki duruma dikkate alındığında, aksine daralmaktadır. Kavram alanı dışındaki sözcüklerin, öğrenciye kazandırılmak amaçlı, metin içinde örüntülenmesinin de sınıf artışına bağlı olarak yoğunlaştırılması beklenirken, sözcük örüntülerinin daraldığı görülmektedir.

Sevgi konulu iki metindeki kavram alanı sözcükleri şöyledir:

Liste-4

<u>6.sınıf</u>	<u>8.sınıf</u>
duygu hayat-yaşam	duygu paylaşmak yaşam
güzellik mutlu	güzellik barış mutluluk
insan	insan huzur

Liste 4'e bakıldığında görüleceği gibi 8. sınıf kitabındaki *sevgi* konulu metindeki kavram alanı sözcüklerinin daha geniş olduğu dikkati çekmektedir. Ancak metnin genel kavramsal örüntüsünde aynı gelişimden söz etmek mümkün değildir. 6. sınıf kitabındaki metinde ise kavram alanında bulunması gereken *paylaşmak-barış-huzur-mutluluk* gibi bazı sözcüklerin de yokluğu fark edilmektedir.

Örnek çözümlene-2

İlköğretim 6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki *okuma* konulu iki metnin incelenmesi ve değerlendirilmesi:

6. sınıf kitabındaki *Atatürk'te Okuma Tutkusu* ana başlıklı metnin sözcük örüntüsü aşağıdaki biçimde ortaya çıkmaktadır:

Liste-11

kitap
okumak
düşünce
kütüphane
okuma alışkanlığı
çocukken
kazanmak
boş zaman
tarih
ilim
akıl
bilim
rehber edinmek
tutku
kültür
okuma tutkusu

girişim
eser
araştırmacı
incelemek
konu
tartışmak
edinmek
bilgi
öge
titizlik
elinden düşürmemek
dönüşmek
geniş
ışığında

Liste 11'e bakıldığında görüleceği gibi, bu örüntü içinde 30 tane anahtar sözcük bulunmaktadır. Bu anahtar sözcükler üst-kavramlar şeklinde nitelendirilebilir.

7. sınıf kitabındaki *Okuma* ana başlıklı metnin sözcük örüntüsü aşağıdaki biçimde ortaya çıkmaktadır:

Liste-12

çocukluk yılları
okumak
sevdirmek
söz
gizlemek
bilgi
alay etmek
uyanık
en iyi arkadaş
saray
bilgin
sanatçı
düşünür

düşünce
yazmak
mektup
pasta
şeker
oyuncak
eğlence
zevk vermek
zengin
güçlü
üstün tutmak
hak vermek
uzak kalmak

Liste 12'ye bakıldığında görüleceği gibi, bu örüntü içinde 25 tane anahtar sözcük belirlenmektedir.

6. ve 7. sınıf Türkçe ders kitabından alınan ve eşdizimsel örüntü çözümlemesi yaptığımız bu iki metindeki ortak sözcükler Liste 13'te görüleceği gibi sıralanmıştır:

Liste-13

okumak
çocukluk yılları/çocukken
düşünce
bilgi

Liste 13'te görüldüğü gibi metinler ortak bir kavram alanına sahip değildir. İki metinde de bulunması beklenen *kitap, kütüphane, boş zaman, okuma alışkanlığı, eser, konu* gibi kavram alanı sözcükleri ortak bir kullanım göstermemektedir.

6. sınıf kitabındaki *Atatürk'te Okuma Tutkusu* adlı metinde *kitap, kütüphane, okuma alışkanlığı, boş zaman, okuma tutkusu, konu, eser* gibi kavram alanı sözcüklerine daha sık rastlanmaktadır. Bununla birlikte *bilim, ilim, düşünce, araştırmak, incelemek, rehber edinmek, kültür, bilgi, edinmek, girişim, akıl, tutku* sözcüklerinin metin örgüsüne kavram alanı sözcükleriyle birlikte kullanılarak kazandırılması amaçlanmaktadır. Başka bir deyişle, alan dışı bir sözcük olan *tutku* sözcüğüyle, kavram alanı sözcüklerinden biri olan *okuma*'nın metne birlikte işlenmesi yoluyla *tutku* sözcüğü *okuma* ana konulu metin aracılığıyla öğrencinin

sözcük dağarcığına kazandırılmaya çalışılmaktadır. Benzer bir şekilde *okuma alışkanlığı* öbeği için de aynı yorumlar yapılabilmektedir. Bu şekilde bir kavram alanı sözcüğünden yararlanarak alan dışı sözcüklerin metin örgüsüne tutturulması sağlanmaktadır.

7. sınıf kitabındaki *okuma* ana başlıklı metinde *en iyi arkadaş, saray* gibi sözcüklerle *kitaba ve kitap okumaya* gönderim yapılmaktadır. Bundan başka, *yanlış, eksik, alay etmek* gibi sözcüklerin kullanımıyla da ters çağrışım yaptırılarak aksini düşündürme amaçlanmaktadır. *Üstün tutmak, hak vermek, zevk vermek, sevmek* gibi sözcükler, bağlamın ve kavram alanı sözcüklerinin desteklenmesi yoluyla metne işlenmektedir. *Pasta, oyuncak, şeker, eğlence* gibi sözcükler de *okuma-kitap* ile bir kıyaslama ilişkisi oluşturularak metne örüntülenmektedir.

İki metin birbiriyle kıyaslandığında, 6. sınıf kitabındaki *Atatürk'te Okuma Tutkusu* adlı metinde daha çok kavram alanı sözcüğü bulunduğu gözlenmektedir. Bu iki metin sözcüksel düzlemde karşılaştırıldığında sınıf büyüdükçe olması beklenen gelişimin aksine sınıf büyüdükçe sözcüksel düzlemde de bir daralma görülmektedir. Diğer metinlerde de karşılaşılan bu daralma, metinleri, büyümekte olan sınıflarda, kavramsal dünyası hızla gelişmekte olan öğrenci için yetersiz bir duruma getirmektedir.

5. Sonuç

1. İlköğretim Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin, sınıflar büyüdükçe metinlerde beklenen olası kavramsal gelişimin aksine sözcüksel düzlemde bir daralma sergilediği gözlenmektedir.

2. İlköğretim Türkçe ders kitaplarının 6. sınıftan 8. sınıfa doğru öğrencinin kavramsal dünyasını geliştirme amaçlı, bilinçli bir edim içinde olmadığı saptanmaktadır.

3. İlköğretim Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin çoğunda kavramsal gelişimin sağlanmasında bilinçli bir kavram geliştirme stratejisinin uygulanmadığı gözlemlenmektedir.

4. İlköğretim Türkçe ders kitaplarındaki metinler aracılığıyla öğrencinin kavramsal gelişiminin tetiklenmesi sağlanamamaktadır.

5. İlköğretim Türkçe ders kitaplarında sınıflar ile metinlerin sözcüksel düzlemi birbiriyle doğru orantılı olarak büyüme göstermemektedir. Sınıf büyüdükçe sözcüksel düzlemde bir daralma olmakta ya da alt sınıflardaki metinlerin diğer sınıflara oranla çok daha geniş bir sözcüksel düzleme sahip oldukları saptanmaktadır.

6. İncelenen metinlerin çoğunda saptanan genel durum, sınıf büyüdükçe metinlerin sözcüksel düzleminde ya bir daralma ya da metnin iletisini bulanıklaştıracak ölçüde sözcüksel bir patlama olduğudur.

7. Metinlerde kavram alanı dışındaki sözcüklerin, öğrenciye kazandırılmak amaçlı, metin içinde örüntülenmesinin de sınıf büyümesine bağlı olarak yoğunlaştırılması beklenirken, sözcük örüntülerinin daraldığı görülmektedir. Bu daralma, metinleri, büyümekte olan sınıflarda kavramsal dünyası hızla gelişmekte olan öğrenciler için yetersiz bir duruma getirmektedir.

8. Metinlerde kavram alanı sözcüklerinin metinlerin sözcüksel düzlemi içinde oldukça yetersiz kaldığı görülmektedir. Metnin sözcük ağı içinde kavram alanı sözcükleri oldukça az bir yere sahipken, kavram alanı-dışı sözcüklerin sözcüksel düzleme hakim olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, M.E.B. tarafından İlköğretim öğrencileri için hazırlanan Türkçe ders kitaplarının, öğrencinin kavramsal gelişimini tetikleyici yönde bilinçli bir edim içinde olmadığı ve bu durumun açık bir tanıtı olarak ders kitaplarındaki metinlerin kavramsal açıdan bir gelişme/büyüme göstermediği sonucuna varılmaktadır.

Kaynakça

- Bilgin, N. 1995. Sosyal psikolojide yöntem ve pratik çalışmalar. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Firth, J.R. 1957/1968. A synopsis of linguistics theory, 1951-1959. Yay. F.R. Palmer içinde. Selected Papers of James Firth 168-205. Londra: Longman.
- Günay, D. 2001. Metin bilgisi. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Keçik, İ. ve L.Uzun. 2003. Türkçe yazılı ve sözlü anlatım. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Löbner, S. 2002. Understanding semantics. London: Oxford University Press.
- Oktar, L. 1997. Çevreye ilişkin haber metinlerinde eşdizimsel örüntüleme: XI. Dilbilim kurultayı bildirileri. Ankara: ODTÜ. 163-180.
- Oralış, M. ve Ş. Özil. 1992. Metindilbilimsel yaklaşımla yazınsal bir metni çözümleme denemesi: Dilbilim Araştırmaları 37-51. Ankara: Hitit Yayınları.
- Palmer, F.R. 1976. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stotsky, S. 1993. Types of lexical cohesion in expository writing: College composition and communication. 34: 4. 436.
- Vardar, B. 1998. Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü. İstanbul: ABC Kitabevi.